

TƏRZİ-HƏRƏKƏT ZƏRFLƏRİNİN FƏNDAXİLİ ƏLAQƏLƏR ƏSASINDA TƏDRİSİ

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”na uyğun olaraq, təlim ənənəvi üsul və vasitələrlə deyil, müasir təhsil islahatına uyğun şəkildə qurulmalıdır. Təhsil islahatının əsas prinsiplərindən biri olan *inteqrasiya* pedaqoji prosesin birtərəfli, bilikeyönümlü aparılmasını yox, onun tamlığını, şəxsiyyətyönümlülüyünü tələb edir. İnteqrativlik müasir kurikulumun əsas prinsiplərindən biri kimi qəbul edilir. O, “təhsilin məzmun komponentlərinin bir-biri ilə və həyatla sistemli şəkildə əlaqələndirilməsidir” (6,23).

İnteqrasiya modelləri fəndaxili (üfqi və şaquli) və fənlərarası əlaqələr şəklində mövcud olur. O, təlim prosesini təkmilləşdirilməsi, fənlər arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılığın dərinləşdirilməsi məqsədi daşıyır. Şagirdlər məhz inteqrasiyanın köməyi ilə biliklər arasındakı qarşılıqlı əlaqəni daha yaxşı başa düşürlər. İnteqrasiya yollarından biri də *bir fənn çərçivəsində inteqrasiya*dır. Müasir metodik ədəbiyyatda fəndaxili əlaqə belə şərh olunur: “Fəndaxili inteqrasiya anlayışların qarşılıqlı şəkildə əlaqəli olmasına xidmət edir. Bununla da fənni şagirdlər üçün daha maraqlı olmasını təmin etmək asanlaşır” (1, 35).

Fəndaxili inteqrasiya dilin ayrı-ayrı şöbələrini dildaxili bağlılıqlar əsasında qurmağı, bu və ya digər mövzunun bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrətməyi nəzərdə tutur. Bu, morfolojiyaya bəhsinə də xüsusilə aiddir. Məsələn, nitq hissələri öyrədilərkən eyni qrammatik kateqoriyanın bir neçə nitq hissəsini əhatə etməsi meydana çıxır; yəni hal, mənsubiyyət, cəm və xəbərlilik kateqoriyası ismə aid olduğu kimi sifətə, saya, əvəzliyə, məsdərə, feili sifətə, hətta zərflə də aiddir. Bir nitq hissəsinə daxil olan söz sintaktik mövqə baxımından digər nitq hissəsinin yerinə keçir və ya eyni söz həm əlamətə, həm də hərəkətə aid olur. Bu baxımdan **zərf** və onun **məna növləri** xüsusilə fəallıq göstərir. Prof. Y.Seyidov yazır: “Zərflər hərəkətin əlamətini bildirən sözlər olmaqla, dilin inkişafının nisbətən sonrakı dövrlərinə aiddir. İnsanlar əşya, əşyanın əlaməti, hərəkəti haqqında anlayışları dərk etdikdən sonra hərəkətin əlamətini dərk etməyə başlamışlar. Bu halda dildə əvvəldən yaranaraq, başqa nitq hissələrinin tərkibinə daxil olan sözlərdən hərəkətin əlamətini bildirmək məqsədi ilə də istifadə edilmişdir” (9, 364). Məhz buna görə də zərf özündən əvvəlki nitq hissələri ilə, o cümlədən isim, sifət, sayla çox geniş diapazonda omonimliyə malikdir. Bu vəziyyət “bir söz yalnız bir nitq hissəsi” prinsipini əsas tutan dilçi-alimlərlə sözü sintaktik mövqeyindən asılı olaraq, nitq hissələrinə daxil edən dilçilər arasında mübahisələrə səbəb olmuşdur. Məsələn, nitq hissələrini cümlə üzvlərinin məna vəzifələrinə görə müəyyənləşdirməyi əsas prinsip hesab edən prof. Ə. Dəmirçizadədən (2,8) fərqli olaraq, prof. Y.Seyidov “nitq hissələrini cümlədən asılı olmayaraq yaşayan” söz bölgüləri hesab edir (9, 76). “Bir söz bir nitq hissəsi” tezi ilk baxışdan cəlbədicə gərsə də, elmi- metodik baxımdan özünü doğrulmur; məs.:

Şair nə gözəl deyib (Mir Cəlal);

Gözəl qız, sən işiqsan... (Ə.Kərim)

Müqayisə edilən “gözəl” sözlərindən biri hərəkətin, o biri isə əşyanın əlamətini bildirir. Görəsən, bunları eyni nitq hissəsi hesab etmək olarmı? Əgər hər ikisi sifətdirsə, sifət hərəkətin əlamətini bildirirmi? Və yaxud burada belə bir mücərrəd fikir irəli sürmək olarmı: “Şair nə gözəl (sözlər) deyib”?

Fikrimizcə, zərfin ayrı-ayrı məna növləri ilə qrammatik omonimlik təşkil edən bir sıra sözlərin ikili xarakteri-- onların həm sifət, həm zərf, həm isim, həm də zərf, həm say, həm də zərf olmasını qəbul etmək problemi həll etməyin ən düzgün yoludur. Zərfin bir nitq hissəsi kimi sonradan formalaşdığını nəzərə alsaq, görürük ki, o, dilin inkişaf tempinə uyğun olaraq, yeni-yeni sözlər, söz birləşmələri və hətta idiomatik ifadələr hesabına zənginləşir, zərfdən əvvəlki morfoloji vahidlər öz leksik-qrammatik mənalərini bu və ya digər dərəcədə itirərək zərfləşir. Ona görə də zərfin ayrı-ayrı məna növlərindən danışarkən isim, sifət və sayla bağlı keçilmişlər yada salınmalı, oxşar leksik-qrammatik vahidlər müqayisə edilməlidir. Elmi ədəbiyyatda zərfin öyrənilməsinə də bu prinsipdən yanaşılır: “Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində zərf kateqoriyası, adətən, sözün cümlə daxilində daşdığı sintaktik vəzifəsinə, semantikasına və ya semantik-morfoloji xüsusiyyətlərinə əsaslanmaqla öyrənilir, tədqiq edilir” (8,387). L.Mirzəyeva morfolojiya bölməsinin tədrisi zamanı fəndaxili əlaqənin tətbiqindən danışarkən yazır: “Zərf bəhsini keçərkən keçmiş biliklər yada salınır, təkrarlanır, daha da möhkəmlənir, yeni biliklərin tədrisi keyfiyyətli olur və gələcəkdə keçiləcək bəzi mövzular üçün də zəmin hazırlanır”(7, 124).

Tərzi-hərəkət zərfləri tədris olunarkən onların “icra tərzi və ya vəziyyət” bildirməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Məlumdur ki, bu baxımdan zərf “əlamət və keyfiyyət” bildirən sifətlərlə yaxınlaşır. Bu daha çox sadə zərflərdə özünü göstərir; *düz, cəld, tək, dik, bərk, pis, yaxşı, gözəl* tipli sözlər həm əşya, həm də hərəkət bildirən sözləri izah edə bilər və bu zaman onlar həm sifət, həm də zərf adlandırıla bilər. Prof. M.Hüseynzadə bu cür sözlərin ikili xüsusiyyətindən bəhs edərək yazır: “Sadə tərzi-hərəkət zərfləri öz forma və məzmunlarına görə sadə sifətlərdən fərqlənmir. Odur ki, belə sözləri sifət-zərf adlandırmaq olar. Bu sözlər əşyaya aid olduqları zaman sifət, iş-hərəkətə aid olduqda zərf hesab olunur”(3,201). Deməli, həm zərf, həm də sifət ola bilən sözləri mənimsətmək üçün fəndaxili (şaquli) integrasiyanın vacibliyi meydana çıxır. Bu onunla bağlıdır ki, “Sifət” bəhsi haqqında ilkin məlumatlar V sinifdə verildiyi halda(4, 125-130), zərf haqqında dil qaydaları VI sinfin sonunda verilir (5,138-152). Sonuncu dərslərdə “Zərf və digər nitq hissələri” başlığı altında *axşam, gözəl, az* sözləri nümunə kimi gətirilərək, onların yerindən asılı olaraq, isim və zərf, sifət və zərf, say və zərf ola bilməsi haqqında dil qaydası verilir (5,151). Buradan belə bir nəticə çıxır ki, eyni formalı söz sintaktik mövqeyindən asılı olaraq həm sifət, həm də zərf kimi işləyə bilər; məs.:

Y a x ş ı iş üz ağardar (Atalar sözü~ *Şər y a x ş ı bilirdi yolu uzaqdır* (N.Gəncəvi); *Könül, d o ğ r u yoldan gəl olma kənar*(Aşıq Ələsgər)~*Hamıdan d o ğ r u danışmaq tələb olunur*; *G ö z ə l adam gəl allahı seversən, Daldalanma, bir də göstər yara üz* (Aşıq Abbas Tufarqanlı)~ *G ö z ə l durub, g ö z ə l gəzib, g ö z ə l bax* (Vaqif).

Bu müqayisələrin sayını xeyli artırmaq olar; birincilər əşya məzmunlu, ikincilər isə hərəkət bildirən sözlərə aid olduğundan onlar ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid edilir. Müqayisə edilən bu sözlərin semantikasındakı da müəyyən fərqlər özünü göstərir: hərəkətə aid olan “yaxşı” sözü “yaxşıca”, “dərindən”, “dürüst” sözləri ilə məna cəhətdən bağlıdır, eləcə də “doğru yol” və “doğru danışmaq” ifadələrində də məna çalarları bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənir. Sonuncu nümunədə hərəkətə aid olan “gözəl” sözü zahiri yox, daxili məna kəsb edir.

Düzəlmə tərzi-hərəkət zərflərinin tədrisi zamanı daha çox qrammatik omonimliyə diqqət yetirilməlidir. Bu onunla bağlıdır ki, sözün tərkibində iştirak edən şəkilçilər həm sifət, həm də zərf düzəldir, bəzi hallarda isə birində leksik, o birində qrammatik şəkilçi rolunu oynayır. Bu zaman təkcə sifətlə deyil, isimlə də integrasiya üçün imkan yaranır. Məsələn, *birdən, bərkdən, ucadan, təzədən, hüdürdən* tipli sözləri müqayisə edərkən -dan,-dən şəkilçisinin həm leksik, həm də qrammatik funksiya daşdığı məlum olur; məs.:

Dəyirmandakılar əvvəl yavaş-yavaş güldülər, sonra b ə r k d ə n (M.Süleymanlı); *Feyzulla b i r d ə n düzünü dedi*; ... *aktrisaya nə isə pıçıldayıb b ə r k d ə n güldü* (Anar); *İmran b i r d ə n gülümsündü*(Ə.Vəliyev).

Verilən nümunələrdə işlənən “bərkdən” və “birdən” sözləri sadə sifət və saylara -dan, -dən şəkilçisi artırmaqla düzəlmişdir və bir leksik vahid kimi hərəkətin tərzini bildirir, necə?, nə cür? suallarından birinə cavab verir. Bu sözləri “Birdən iki çıxmaq olmaz”, “Bərkdən-boşdan çıxmaq lazımdır” cümlələrində işlətsək, onların isimləşmiş say və sifət olduğu aydın şəkildə görünür. Buradakı şəkilçi qrammatik vahidin tərkibindədir və sualda da iştirak edir: *nədən?*

Düzəltmə zərflərin bir qismi -ıq4 və -qın4(-ğın4) şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir və bu baxımdan eyni şəkilçi ilə əmələ gələn sifətlərlə qrammatik-leksik omonimlik yaradır. Bu şəkilçilərin -dan, -dən şəkilçilərindən fərqi odur ki, onlar hər iki vəziyyətdə (sifət və zərf) leksik vahid kimi çıxış edir; məs.:

Məni q ə m g i n görsə əgər,

Düşmənlər, dost qəm yeyər...(M.Araz);

İndi bütün varlığı çıxarılıb bir kənara atılmış paltar kimi ə z i k, b ü r ü ş ü k, aciz və y o r ğ u n göründü; Kəbirlinski daha da özünü itirdi, t ə l ə s i k dəsmalını cibinə qoydu...(Anar).

Verilən nümunələr cümlə daxilində hərəkətə aid olsa da, zərf hesab edilsə də, onların daxili semantikasında əşyanın əlaməti aydın şəkildə görünür; yəni “qəmgin”, “yorğun” ifadələri daha çox adama, “əzik”, “bürüşük” əşyaya, “tələsik” iş prosesinə aid edilir. Deməli, bu sözlər zərf kimi funksionallaşmadan öncə əşyanın əlamətini bildirmişlər.

Bəzi hallarda daha çox sifət üçün xarakterik şəkilçi olan -sız, -siz, -suz, -süz və -lı, -li, -lu, -lü şəkilçiləri ilə düzələn sözlər mətn daxilində zərf kimi çıxış edir; məs.:

Bir müddət s ə s s i z addımladılar(Anar);

Dil büdrədi, əl titrədi, qələm yazdı,

O n s u z mənə qara daş da yovumazdı (M.Araz);

Ovçuların deməyinə görə yazbaşı bura q o r x u l u olur Mir Cəlal);

Mən onu heç vaxt a c ı q l ı, əsəbi və yaxud q a ş- q a b a q l ı görməmişdim (M.İbrahimov).

Bu növ zərflər hərəkətin deyil, ya obyektin, ya da subyektin hal- vəziyyətini bildirir. Tərzi-hərəkət zərflərinin, eləcə də zərfin digər növlərinin tədrisi zamanı onların digər adlarla--isim, sifət, say və başqaları ilə semantik-qrammatik əlaqələrinə diqqət yetirmək, müxtəlif integrativ üsul və vasitələrdən istifadə etmək zəruridir. Yalnız bu yolla morfoloji, eləcə də qrammatik biliklərin sistemli və əlaqəli mənimsənilməsinə nail olmaq olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cavadova S. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2016-199 səh.
2. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri. Bakı: Azərnəşr, 1947--86 səh.
3. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007--280 səh.
4. İsmayılov R. və başqaları. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik. Bakı: “Altun kitab”, 2018-199 səh.
5. İsmayılov R. və başqaları. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik. Bakı: “Altun kitab”, 2019-191 səh.
6. Qəhrəmanov A. Ümumi orta təhsil səviyyəsinin yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi üzrə təlim kursunun iştirakçıları üçün təlim materialı. Bakı: Xəzər universiteti, 2012- 69 səh.
7. Mirzəyeva L. Orta ümumtəhsil məktəblərinin V-IX siniflərində Azərbaycan dili dərslərində fəndaxili əlaqənin məzmun və formaları. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 2005--141 səh.
8. Müasir Azərbaycan dili (II cild). Morfologiya. Bakı: “Elm”, 1980--506 səh.
9. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2000-403 səh.

XÜLASƏ

Məqalədə müasir interaktiv təlimdə əsas prinsiplərdən biri olan integrasiyanın rolundan danışılır. Təlimdə integrativlik biliklərin hərtərəfli, sistemli və bir-biri ilə əlaqəli təqdim olunması deməkdir. Pedaqoji prosesin tamlığı məhz fəndaxili və fənlərarası əlaqələr əsasında təmin olunur.

Araşdırma nəticəsində müəyyənləşdirilir ki, Azərbaycan dilinin bütün şöbələrinin, o cümlədən morfologiyanın tədrisi zamanı integrasiya üçün geniş imkanlar vardır. Zərfin məna növlərinin bu prinsip əsasında tədrisi həm fənnə dair əvvəlki mövzuları təkrar etməyə şərait yaradır, həm də gələcək mövzuların mənimsənilməsini asanlaşdırır.

Açar sözlər: *integrativ təlim, integrasiya, fəndaxili əlaqə, zərfin məna növləri, tərzi-hərəkət zərfləri*

Rəyçi: *dos.Ə.H.Cavadov*